

Олена Кравцова

БАЗОВІ ПЕРЕКОНАННЯ ПІДЛІТКІВ ЯК ЧИННИК ЇХ СТРЕСОСТІЙКОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Кравцова Олена. *Базові переконання підлітків як чинник їх стресостійкості в умовах війни.* У статті наведено результати емпіричного дослідження зв'язку базових переконань зі стресостійкістю підлітків в умовах війни. Констатовано в цілому недостатній рівень як стресостійкості, так і сформованості базових переконань для значної кількості підлітків, які перебувають в умовах війни в Україні. Охарактеризовано відмінності у проявах стресостійкості підлітків залежно від статі, віку, кількості дітей в сім'ї та відстані від лінії фронту.

Презентовано особливості базових переконань підлітків та їх зв'язок зі стресостійкістю. Показано, що недостатньо сформованими є переконання щодо цінності власного «Я», ступеня удачі та випадковості подій; а підлітки, які проживають близько до лінії фронту, менше вірять у доброту людей, можливість самоконтролю, везіння, прихильність світу і, натомість, більше – у випадковість подій. Констатовано, що підлітки з високою стресостійкістю характеризуються сформованими базовими переконаннями, вони більше, ніж підлітки з низькою стресостійкістю, вірять у прихильність, справедливість і контрольованість світу, доброту людей, можливість самоконтроля і менше – у випадковість подій. Окреслені перспективи подальших досліджень, зокрема, теоретичне обґрунтування й практичне розроблення програми розвитку стресостійкості підлітків з урахуванням їх базових переконань.

Ключові слова: стресостійкість, базові переконання, підлітки, війна.

Kravtsova, Olena. *The teenager's basic beliefs as a factor of their stress resistance under the conditions of war.* The article presents the results of an empirical study of the relationship between basic beliefs and the resistance to stress of teenagers under the conditions of war.

The article presents the results of an empirical study of the relationship between basic beliefs and stress resistance of teenagers in wartime conditions. In general, the level of both stress resistance and the formation of basic beliefs were found to be insufficient for a significant number of teenagers living in the conditions of war in Ukraine. Differences in the manifestations of stress resistance of teenagers depending on gender (boys are characterized by lower indicators than girls), age (with age, indicators of stress resistance of teenagers become higher), number of children in the family (in families with 2 or more children, the stress resistance of teenagers is higher than in families with one child), and distance from the front line (teenagers who live near the front line have lower stress resistance than those who are far from it) are characterized.

Features of the basic beliefs of teenagers and their connection with stress resistance are presented. It is shown that the beliefs about the value of one's own "Self", the degree of luck and the randomness of events are insufficiently formed, and teenagers who live close to the front line believe less in the kindness of people, the possibility of self-control, luck, favour of the world and, instead, more in randomness of events. It was established that teenagers with high stress resistance are characterized by formed basic beliefs, they believe more than teenagers with low stress resistance in affection, justice and controllability of the world, the kindness of people, the possibility of self-control and less in the randomness of events. Prospects for further research are outlined; in particular, theoretical substantiation and practical development of a program for the development of stress resistance of teenagers, taking into account their basic beliefs.

Keywords: resistance to stress, basic beliefs, teenagers, war.

Вступ. Неодмінною умовою збереження та відновлення фізичного й психологічного здоров'я людини в умовах війни є її стресостійкість. Саме стресостійкість як комплексна і невід'ємна якість особистості є фактором адаптації до нових, стресових ситуацій, дозволяє успішно здійснювати власну життєдіяльність у соціально-психологічному просторі (Schneiderman, Ironson, and Siegel, 2005). Особливо важлива ця якість для підлітків, яка є вагомим фактором успішної соціальної адаптації на тлі загального зростання тривожності молоді (Damoir, 2019).

Важливість стресостійкості в житті підлітків ще більше посилюється в екстремальних умовах, зокрема, в умовах війни. Від цього залежить, як швидко відновляться постраждалі від військового конфлікту (Slone, Shoshani, & Lobel, 2013) і зможуть конструктивно пережити важкі та тривалі психологічні проблеми, які виникають через усвідомлення своєї вразливості та безпорадності в жахливих умовах довкілля,

У людини, яка пережила травму війни, можливе посттравматичне особистісне зростання в бік більшої особистісної зрілості, переоцінки цінностей, коли людина відчувається більш сильною, компетентною, змінює свою життєву філософію та стосунки з іншими людьми на більш конструктивні (L. Collier, 2016; Т. Титаренко, 2018 та ін.).

В інших випадках йдеться про доволі серйозні негативні психологічні наслідки впливу війни на емоційно незрілу психіку підлітків, які перебувають у пубертатному періоді з його нестійкою нервовою системою. Так, більшість дітей, що пройшли війну, зазнають значної психологічної захворюваності, такої, як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресивні симптоми, агресивні проблем з дисконтролем через поранення та вбивство близьких, емоційне зараження, соціальні розлади та втрату досвіду, пов'язаного з спілкуванням з однолітками (Shaw, 2003). При цьому такі симптоми можуть проявлятися і через 10 років після безпосереднього перебування в умовах військового конфлікту (Schneiderman та ін., 2005). Тому на часі є дослідження чинників, що зумовлюють високу стресостійкість і, як наслідок, конструктивне опанування психологічних наслідків війни. Можна припустити, що стресостійкість буде вище, якщо переважатиме активне, оптимістичне ставлення до життєвої ситуації та велика впевненість в своїх силах. При цьому слід урахувати, що саме базові переконання, які формуються переважно в ранньому дитинстві, визначають не лише особливості оцінки підлітком тих чи інших подій, а й його емоційні та поведінкові реакції на ці події (Литвиненко, 2021). Саме тому важливо дослідити вплив базових переконань підлітків на показники їх стресостійкості.

Мета дослідження – дослідити особливості базових переконань підлітків як чинника їх стресостійкості в умовах війни.

Завдання дослідження:

- 1) вивчити особливості стресостійкості підлітків;
- 2) виявити особливості базових переконань підлітків;
- 3) встановити зв'язок між базовими переконаннями підлітків та їх стресостійкістю.

Методи та організація дослідження. У дослідженні використані: Тест самооцінки стресостійкості С. Коена та Г. Вілліансона (Cohen & Williamson, 1988), Шкала базових переконань (WAS) Р. Янофф-Булман (Janoff-Bulman, 1989) в авторській модифікації, а також авторська анкета про особливості поведінки підлітків в умовах війни.

Опрацювання отриманих даних здійснювалося за допомогою таких математико-статистичних процедур, як пошук первинних статистик (середніх і стандартного відхилення), кореляційний, дисперсійний аналізи з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 23.0).

Вибірка. В анонімному дослідженні погодилися взяти участь 428 підлітків, які були розподілені на групи відповідно до їх соціально-демографічних характеристик:

- 1) стать: 49,3% хлопців, 50,7% дівчат;
- 2) вік: молодші підлітки (10-12 років) – 32,2%, середні підлітки (12-15 років) – 47,5% і старші підлітки (15-17 years) – 23,3%;
- 3) склад сім'ї: повна (69,8%), неповна (30,2%);
- 4) кількість дітей у сім'ї: 1 дитина (20,2%), 2 дитини (55,8%), 3 і більше дитини (24,0%);
- 5) відстань до лінії фронту: близько, до 100 км (72,9%), далеко – 500 км і більше (27,1%).

Результати дослідження та їх обговорення. На першому етапі дослідження було визначено показники стресостійкості підлітків загалом і залежно від близькості їх перебування до лінії фронту, які підтвердили попередні результати досліджень (Nader, et al, 1993; Macksound, and Aber, 1996) щодо негативного впливу умов війни на досліджуваний феномен. Так, встановлено недостатній рівень стресостійкості для переважної кількості досліджуваних підлітків, які мешкають на території України в умовах війни (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних підлітків за рівнями стресостійкості

Рівні стресостійкості	Кількість досліджуваних у %
низький	21,2
середній	64,0
високий	14,8

Як впливає з даних, наведених у Табл. 1, лише кожний сьомий підліток (14,8%) характеризується високим рівнем стресостійкості, у переважної частини з них виявлений недостатній рівень стресостійкості – середній (64,0%) і низький (21,2%).

При цьому за авторською анкетною виявлені особливості ситуації й поведінки на тлі війни підлітків з низьким і високим рівнями стресостійкості (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних підлітків з низьким і високим рівнями стресостійкості за особливостями ситуації й поведінки на тлі війни

У даний час	Рівні стресостійкості, кількість досліджуваних у %			
	низький		високий	
	ні	так	ні	так
Я мешкаю спільно з батьками	17,3*	82,7*	9,5*	90,5*
Мої близькі знайомі, родичі або члени сім'ї були поранені	88,0	12,0	88,9	11,1
Я завжди маю можливість поїсти	13,3**	86,7**	3,2**	96,8**
Якщо я чую вибухи, я знаю що це небезпечно	19,8*	80,2*	12,7*	87,3*
Якщо я чую вибухи, я знаю що робити	19,3	80,7	22,2	77,8
Якщо я чую вибухи, я знаю до кого звертатись	15,7	84,3	14,2	85,7
У мене є безпечне місце для проживання	18,5*	81,5*	9,5*	90,5*
Завжди можна знайти щось хороше, навіть якщо відбувається щось погане	17,3	82,7	11,1	88,9
Якщо щось не виходить, я не засмучуюсь, а шукаю інші шляхи вирішення проблеми	17,3	82,7	25,4	74,6
У мене виникає бажання покращити певні речі, якими я користуюсь	21,7*	78,3*	14,3*	85,7*
Мені вдалося вдало використовувати речі не за призначенням для вирішення проблем	48,2***	51,8***	19,4***	80,6***

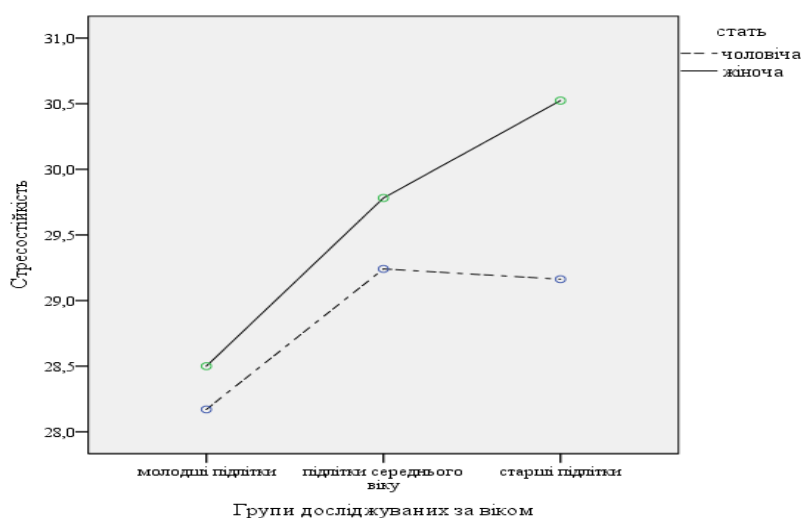
* – на рівні тенденції, $p = 0,1$;

** – $p < 0,05$; *** – $p < 0,01$

З табл. 2 видно, що високий рівень стресостійкості підлітків, як правило, пов'язаний з більш конструктивною поведінкою підлітків та сприятливою для них ситуацією. Щодо умов, в яких перебувають підлітки, йдеться про вищий рівень стресостійкості у випадку проживання разом з батьками (на рівні тенденції, $p = 0,1$), можливості задоволення первинних потреб (можливості поїсти ($p < 0,05$), або ж наявності безпечного місця для проживання (на рівні тенденції, $p = 0,1$). Що ж до психологічного аспекту йдеться про дещо

більше усвідомлення значення безпеки життєдіяльності у підлітків з високим рівнем стресостійкості («якщо я чую вибухи, я знаю що це небезпечно»), їх бажання щось покращити у своєму житті (на рівні тенденції, $p = 0,1$), вдале використання речей не за призначенням для вирішення проблем ($p < 0,01$) тощо.

За результатами дисперсійного аналізу встановлено особливості прояву стресостійкості підлітків залежно від ряду їх соціально-демографічних характеристик. Так, зокрема, виявлено відмінності у проявах стресостійкості підлітків залежно від їх статі й віку (рис. 1).

Рис. 1. Особливості стресостійкості підлітків залежно від їх віку та статі

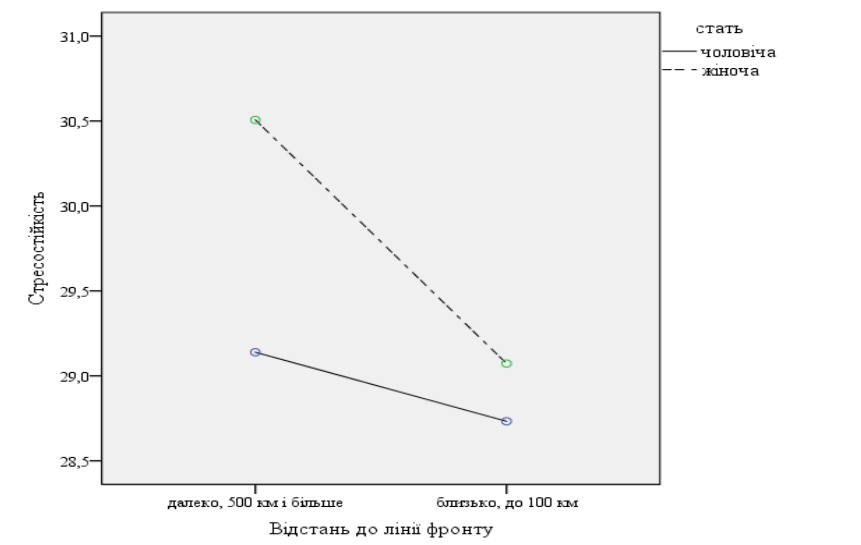
З рис. 1 видно, що підлітки жіночої статі характеризуються вищими рівнями стресостійкості ніж підлітки чоловічої статі, причому з віком такі відмінності проявляються чіткіше ($p < 0,05$). Можливо такі результати пов'язані з різним перебігом пубертатного періоду, коли, як правило, фізіологічна зрілість дівчат настає раніше, ніж у хлопців, що позитивно позначається на врівноваженості їх нервової системи. Утім, даний висновок потребує спеціальної перевірки в іншому дослідженні.

Привертає увагу той факт, що стресостійкість підлітків, які перебувають значно далі від лінії фронту, відрізняється від стресостійкості підлітків, які знаходяться поблизу неї (рис. 2).

З рис. 2 випливає, що показники стресостійкості підлітків, які перебувають значно далі від лінії фронту, вище показників стресостійкості тих підлітків, які знаходяться поблизу неї, особливо у дівчат (на рівні тенденції, $p = 0,09$).

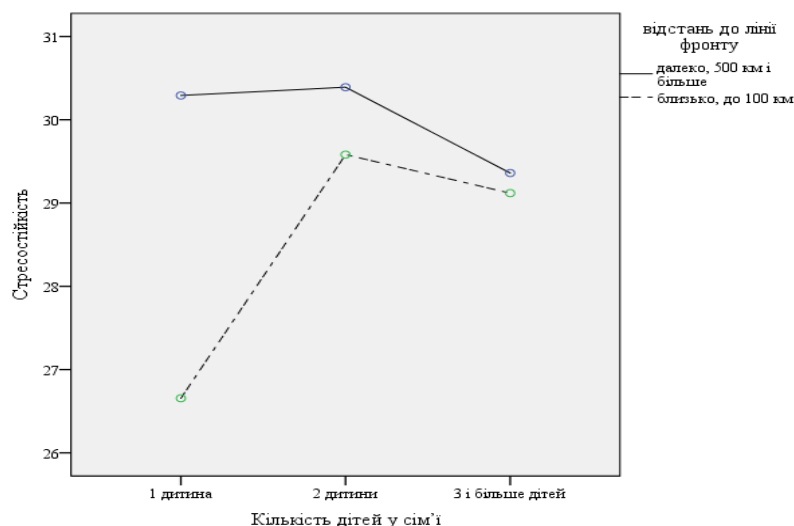
Це, на наш погляд, підтверджує гіпотезу про негативний вплив умов війни на стресостійкість підлітків, тим більше, що серед досліджуваних дітей, які перебувають

поблизу лінії фронту, переважна більшість з Луганської та Донецької області, які фактично живуть в умовах війни практично 9 років.

Рис. 2. Особливості стресостійкості підлітків залежно від відстані місця їх перебування від лінії фронту

Примітно, що статистично значущих відмінностей у проявах стресостійкості підлітків залежно від повноти складу сім'ї встановлено не було, натомість такі відмінності виявлені у випадку різної кількості дітей в їх сім'ях (рис. 3).

Рис. 3. Особливості стресостійкості підлітків залежно від кількості дітей у сім'ї

З рис. 3 видно, що вищими є показники стресостійкості в тих підлітків, в сім'ях яких є 2 і більше дитини. Особливо яскраво це проявляється в підлітків, які знаходяться поблизу

лінії фронту ($p < 0,01$), що підтверджує, як уявляється, важливість соціальних контактів у підтримці психологічного благополуччя дитини.

Слід зазначити, що стійкість особистості до впливу факторів екстремального стресу, зумовленого війною, залежить від їх інтенсивності, тривалості, сукупності стресових подій, змін, викликаних стресовою подією, контролю над стресовою подією тощо. Адже дитина стикається з жахом, який приходить із зовнішнього світу, а також з власною вразливістю та безпорадністю, що можуть негативно позначитися на переконаннях підлітка. Але вихідні когнітивні схеми в різних індивідів є різними (Корольчук, 2013) і у випадку переважаючих негативних уявлень про власне «Я» і навколишній світ, ресурси для подолання травми дуже низькі, і це є однією з причин розвитку посттравматичних стресових розладів, а отже, і низької стресостійкості. Ці висновки підтверджуються даними, виявленими під час нашого дослідження, щодо базових переконань підлітків та їх зв'язку зі стресостійкістю.

Насамперед слід відзначити певні проблеми у сформованості базових переконань значної кількості підлітків щодо важливих сфер їх світосприйняття (табл. 3).

Таблиця 3

Особливості базових переконань досліджуваних підлітків

Базові переконання	Середні (M)		Стандартне відхилення (σ)		p
	Відстань до лінії фронту				
	близько	далеко	близько	далеко	
Прихильність світу	3,9	4,11	1,19	0,94	0,09
Контрольованість світу	3,87	3,98	0,95	0,77	0,26
Ступінь самоконтролю	3,64	4,10	1,09	0,73	0,01
Справедливість світу	3,68	3,80	1,03	0,85	0,27
Доброта людей	3,38	3,58	0,76	0,52	0,01
Цінність власного «Я»	3,29	3,23	0,82	0,76	0,53
Ступінь удачі	3,16	3,42	1,00	0,83	0,01
Випадковості подій	3,27	3,05	0,95	0,79	0,05

Оскільки в нормі за трактуванням автора методики середній бал має бути не менше 3,5 балів, очевидно, як випливає з даних, наведених у табл. 3, найбільш проблемними є переконання щодо цінності власного «Я», ступеня удачі та випадковості подій. При цьому підлітки, які проживають близько до лінії фронту, менше ніж підлітки, які проживають далеко від поля бою, вірять у доброту людей ($p < 0,01$), можливість самоконтролю ($p < 0,01$),

везіння ($p < 0,01$), прихильність світу (на рівня тенденції, $p = 0,09$) і, натомість, більше переконані у випадковості подій ($p < 0,05$).

На заключному етапі емпіричного дослідження за результатами дисперсійного аналізу виявлено особливості стресостійкості підлітків з різним рівнем сформованості базових переконань. Зокрема, встановлено, що підлітки з високим рівнем стресостійкості більше, ніж підлітки з низькою стресостійкістю, переконані в прихильності світу ($p < 0,05$), його справедливості ($p < 0,05$) і контрольованості ($p < 0,01$), вірять у доброту людей ($p < 0,01$), переконані в цінності Я ($p < 0,01$), можливості самоконтролю ($p < 0,01$) і, як наслідок, менше, ніж підлітки з низьким рівнем стресостійкості, покладаються на випадок ($p < 0,01$).

Таким чином, емпірично підтверджено припущення про зв'язок базових переконань і стресостійкості підлітків в умовах війни. Отримані дані відповідають особливостям формування механізмів стійкості до стресу, серед яких найважливішими, на думку ряду вчених, є такі положення (Freedy, Hobfoll, 1995; Frijda, 1986; Perrez, 1994): формування цінності власного «Я» та Я-концепції загалом, які є найважливішим особистісним ресурсом подолання стресу; індивідуальні стилі подолання стресу в залежності від особливостей середовища та особистісних властивостей, переконань; формування активних копінг-стратегій та позитивної Я-концепції сприяє успішній стресостійкості підлітка; формування пасивних стратегій подолання стресу та негативної оцінки власного «Я» створює негативний зворотний вплив і знижує рівень стресостійкості особистості підлітка. Саме тому психологічний супровід розвитку стресостійкості підлітків доцільно здійснювати з рахуванням їх базових переконань.

Висновки. За результатами емпіричного дослідження констатовано в цілому недостатній рівень як стресостійкості, так і сформованості базових переконань для значної кількості підлітків, які перебувають в умовах війни в Україні. При цьому виявлено статистично значущі відмінності у проявах стресостійкості підлітків залежно від: 1) статі: хлопці характеризуються нижчими її показниками, ніж дівчата ($p < 0,05$); 2) віку: з віком показники стресостійкості підлітків стають вищими ($p < 0,05$); 3) кількістю дітей в сім'ї: у сім'ях, в яких є 2 і більше дитини, стресостійкість підлітків вище ніж у сім'ях з однією дитиною ($p < 0,05$); 4) відстані від лінії фронту: у підлітків, які перебувають поблизу від лінії фронту стресостійкість нижче ніж у тих, хто далеко від неї ($p < 0,01$).

Визначено особливості базових переконань підлітків та їх зв'язок зі стресостійкістю: недостатньо сформованими є переконання щодо цінності власного «Я», ступеня удачі та випадковості подій, а підлітки, які проживають близько до лінії фронту, менше вірять у доброту людей, можливість самоконтролю ($p < 0,01$), везіння ($p < 0,01$), прихильність світу (на рівня тенденції, $p = 0,09$) і, натомість, більше – у випадковість подій ($p < 0,05$).

Констатовано, що підлітки з високою стресостійкістю характеризуються сформованими базовими переконаннями, вони більше ніж підлітки з низькою стресостійкістю вірять у прихильність, справедливість і контрольованість світу, доброту людей, можливість самоконтроля і менше – у випадковість подій. Відповідно констатовано доцільність програми психологічної підтримки підлітків та розвитку стресостійкості з урахуванням їх базових переконань.

Перспективи подальших досліджень. Доцільними напрямами подальшого наукового пошуку є встановлення системи чинників стресостійкості підлітків, які перебувають в умовах війни, теоретичне обґрунтування й практичне розроблення програми розвитку стресостійкості підлітків з урахуванням їх базових переконань. Йдеться також про розширення вибірки підлітків за рахунок вимушених переселенців, як тих, хто переїхав в інші регіони України, так і тих, хто виїхав за кордон у зв'язку з початком широкомасштабної війни в країні.

Література

1. Collier, L. (2016). Growth after trauma: *Why are some people more resilient than others – and can it be taught?* *American Psychological Association Monitor on Psychology*, 47(10), 48.
2. Cohen, S., & Williamson, G. (1988). Perceived Stress in a Probability Sample of the United States. Spacapan, S. & Oskamp, S. (Eds.) *The Social Psychology of Health*. Newbury Park, CA: Sage, 31-67.
3. Cohen, S, Frank, E, Doyle, W., Skoner, D., Rabin, B., & Gwaltney, J. (1998). Types of stressors that increase susceptibility to the common cold in healthy adults. *Health Psychol.*, 17, 214-223.
4. Damour, L. (2019). *Under pressure: Confronting the epidemic of stress and anxiety in girls*. New York, NY: Penguin Random House
5. Freedy, J., & Hobfoll, S., (Eds.). (1995). Traumatic stress: An overview of the field. *Traumatic stress. From theory to practice*, 3-28. New York: Plenum.
6. Frijda, N. (1986). *The emotions*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
7. Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: *Applications of the schema construct*. *Social Cognition*, 7, 113-136.
8. Macksound, M. & Aber, J. (1996). The war experience and psychosocial development of children in Lebanon. *Child Dev*, 67, 70-88.
9. Nader, K., Pynoo, R., Fairbanks, L, al Ajeel M, & al-Asfour, A. (1993). A preliminary study of PTSD and grief among the children of Kuwait following the Gulf crisis. *Br. J. Clin. Psychol*, 32, 407-416.
10. Perez, M. (1994). *Stress and coping with stress in the Family*. Psychologisches Institut. Universitat Freiburg (Schweiz).
11. Schneiderman, N., Ironson, G., & Siegel, S. (2005). *Stress and health: psychological, behavioral, and biological determinants*. Department of Psychology, University of Miami, Coral Gables, Florida, USA.
12. Slone, M., Shoshani, A., & Lobel, T. (2013). *Helping youth immediately following war exposure: A randomized controlled trial of a school-based intervention program*, Department of Psychology, Tel Aviv University, 34(5), 293-307. doi: 10.1007/s10935-013-0314-3.
13. Shaw, J. (2003). Children exposed to war / terrorism. *Clin. Child Fam. Psychol. Rev*, 6, 237-246.
14. Корольчук, В. (2013). Психологічні детермінанти стійкості особистості до дії стресових факторів. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 14(1), 153-161.
15. Литвиненко, О. (2021). *Становлення особистості підлітка (онтогенетичний і дизонтогенетичний аспект)*. Харків: ФОП Панов.
16. Титаренко, Т. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самодопомога в умовах тривалої травматизації*. Кропивницький: Імекс.

References

1. Collier, L. (2016). Growth after trauma: *Why are some people more resilient than others – and can it be taught?* *American Psychological Association Monitor on Psychology*, 47(10), 48.
2. Cohen, S. & Williamson, G. (1988). Perceived Stress in a Probability Sample of the United States. Spacapan, S. & Oskamp, S. (Eds.) *The Social Psychology of Health*. Newbury Park, CA: Sage, 31-67.
3. Cohen, S, Frank, E, Doyle, W., Skoner, D., Rabin, B., & Gwaltney, J. (1998). Types of stressors that increase susceptibility to the common cold in healthy adults. *Health Psychol.*, 17, 214-223.
4. Damour, L. (2019). *Under pressure: Confronting the epidemic of stress and anxiety in girls*. New York, NY: Penguin Random House
5. Freedy, J., & Hobfoll, S., (Eds.). (1995). Traumatic stress: An overview of the field. *Traumatic stress. From theory to practice*, 3-28. New York: Plenum.
6. Frijda, N. (1986). *The emotions*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
7. Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: *Applications of the schema construct*. *Social Cognition*, 7, 113-136.
8. Macksound, M. & Aber, J. (1996). The war experience and psychosocial development of children in Lebanon. *Child Dev*, 67, 70-88.
9. Nader, K., Pynoo, R., Fairbanks, L, al Ajeel M, & al-Asfour, A. (1993). A preliminary study of PTSD and grief among the children of Kuwait following the Gulf crisis. *Br. J. Clin. Psychol*, 32, 407-416.
10. Pashkova, G. (2018). Stressity as a factor of socio-psychological adaptation of personality. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*, 03 (19).
11. Perrez, M. (1994). *Stress and coping with stress in the Family*. Psychologisches Institut. Universitat Freiburg (Schweiz).
12. Schneiderman, N., Ironson, G., & Siegel, S. (2005). *Stress and health: psychological, behavioral, and biological determinants*. Department of Psychology, University of Miami, Coral Gables, Florida, USA
13. Slone, M., Shoshani, A., & Lobel, T. (2013). *Helping youth immediately following war exposure: A randomized controlled trial of a school-based intervention program*, Department of Psychology, Tel Aviv University, 34(5), 293-307. doi: 10.1007/s10935-013-0314-3.
14. Shaw, J. (2003). Children exposed to war / terrorism. *Clin. Child Fam. Psychol. Rev*, 6, 237-246.
15. Korolchuk, V. (2013). Psykholohichni determinanty stiiikosti osobystosti do dii stresovykh faktoriv [Psychological determinants of personality resistance to stress factors]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*, 14(1), 153-161. [in Ukrainian].
16. Lytvynenko, O. (2021). *Stanovlennia osobystosti pidlitka (ontohenetychnyi i dyzontohenetychnyi aspekt)*. [The formation of a teenager's personality (ontogenetic and dysontogenetic aspects)] Kharkiv: FOP Panov. [in Ukrainian].
17. Titarenko, T. (2018). *Psykhologichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomoha v umovakh tryvaloi travmatyzatsii* [Psychological health of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization.]. Kropyvnytskyi: Imex. [in Ukrainian].

Відомості про автора

Кравцова Олена, координатор з психосоціальної підтримки, Чеська неурядова організація «Людина у біді», здобувач PhD за спеціальністю 053 Психологія кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти», Київ, Україна, Київ, Україна

Kravtsova, Olena, psychosocial support coordinator, Czech NGO «Man in Trouble», PhD student in 053 Psychology, department of management psychology, Central Institute of Postgraduate Education, SHEI «University of Education Management», Kyiv, Ukraine

E-mail: alenakrasvet@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0304-5058>

Отримано 19 вересня 2022 р.
Рецензовано 10 жовтня 2022 р.
Прийнято 14 жовтня 2022 р.